

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Mushaf Tarihinde Endülüs İlim Havzası: Öne Çıkan Şahsiyetler ve Eserleri
The Andalusian Scholarly Tradition in the History of the Muşhaf: Prominent Figures and Their Works

Muazzam YENER

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

muazzam47@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0001-9032-0988

Öz: Hz. Osman zamanında istinsah edilen mushaflar, emsâr olarak ifade edilen merkezî bölgelere gönderilmiştir. Emevîler dönemine gelindiğinde ise Müslümanların Kur'ân ihtiyaçlarını karşılamak üzere Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflar esas alınarak yeniden çoğaltma faaliyetlerine gidilmiştir. Dönemin halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (öl. 86/705) desteği ve Bağdat valisi Haccâc b. Yûsuf'un (öl. 95/714) girişimiyle gerçekleşen bu çalışmalar daha sonra bir gelenek hâline gelmiş, yönetime geçen halife veya valiler mushaf yazdırarak çeşitli beldelere göndermiştir. Hicrî birinci asırdan itibaren Medine başta olmak üzere Mekke, Basra, Kûfe ve Şam gibi şehirlerde yoğunlaşan kıraat çalışmaları ve çeşitli unsurların da etkisiyle, ilk kıraat ekolleri ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak kıraat imamlarının kıraat tercihleri yönündeki mushaflar gündeme gelmiştir. Elimizdeki araştırmanın amacı, mushaf tarihinde mushafların Endülüs'e intikali sürecinde öne çıkan şahsiyetleri ve bunların resm-i mushaf konusunda kaleme aldığı çalışmaları incelemektir. Kaynaklarda her ne kadar mushafların Endülüs bölgesine geç bir zamanda ulaştığı zikredilse de Emevîlerin ilk dönemlerinde Kuzey Afrika'ya yaptıkları fetihlerle birlikte yanlarında götürdükleri mushafların bu bölgede yaygınlık gösterdiği bilgisi önem kazanmıştır. Çalışmada, Endülüs'te kıraatlara ve mushaf imlâsına yönelik yapılan çalışmalarla birlikte Arap yazısı karakterinin geliştirilmesi ayrıca konumuzu oluşturmuştur. Bu bağlamda Endülüs'te yaygınlaşan mushafların yazımı ve bu konuda öne çıkmış devlet ricali ve diğer önemli şahsiyetlerden bahsedilirken, yazılmış ilk dönem mushaflarının özellikleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Mushaf Tarihi, Endülüs, Mushaf Hattı ve Âlimleri.

Abstract: Under Caliph 'Uthmân, Qur'ânic codices (maşâhif) were copied and dispatched to major provincial centers (al-amşâr). During the Umayyad period, copies served as the textual basis for renewed transcription efforts to meet the growing need for Qur'ânic manuscripts. Supported by Caliph 'Abd al-Malik b. Marwân (d. 86/705) and implemented under the supervision of the Iraqi governor al-Ḥajjāj b. Yûsuf (d. 95/714), these projects gradually formed a stable tradition in which subsequent caliphs and governors commissioned new codices and distributed them to various regions. From the 1st century AH onward, qirā'ât studies in cities like Medina, Mecca, Basra, Kufa, and Damascus contributed to distinct recitational schools and maşâhif reflecting the reading preferences of the leading qurrā'. This article explores the role of al-Andalus within the history of the muşhaf by focusing on the transmission of codices to the region and the contributions of key Andalusian scholars to rasm al-muşhaf. Many sources suggest that the muşhaf reached al-Andalus late, however, reports about codices carried to North Africa during the early Umayyad conquests indicate an earlier and wider circulation. The study examines works on qirā'ât and orthography produced in al-Andalus, analyses the development of Arabic script styles in the Andalusian-Maghribî context, and discusses the characteristics of early Andalusian maşâhif in connection with the patronage of rulers, officials, and calligraphers.

GİRİŞ

Müslümanların Endülüs'te kurmuş oldukları medeniyetin izlerinin günümüzde de varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. Bilindiği üzere söz konusu bölge, birçok ilmî disipline kaynaklık etmiş, böylece pek çok ilim dalının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dahası Endülüs'teki bu birikim modern araştırmacılar tarafından da fark edilmiş ve Endülüs'ü konu alan birçok ilmî çalışma yapılmıştır.

Endülüs'ün ilmî ve kültürel katkıları ve etkileri açısından farklı yönleriyle ele alınmasında fayda olacağı açıktır. Kur'ân ilimleri boyutuyla da önemli katkıları olmuştur. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, bölgenin İslam coğrafyasının Batı sınırını teşkil etmesi nedeniyle Kur'ân ilimlerinin Endülüs'e nakli, merkez pozisyonunda olan Doğu coğrafyasından gerçekleştirilen fetihler sayesinde kabil olabilmıştır.

Ülkemizde genelde mushaf tarihine ve özelde Endülüs mushaf tarihine yönelik bazı çalışmaların varlığı bilinmekle birlikte, özellikle Endülüs ilim havzasındaki mushaf ilimleri üzerine yapılan araştırmaların nispeten az sayıda olduğu müşahede edilmiştir. Bu çalışmalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Mehmet Emin Maşalı'nın "Kur'ân'ın Metin Yapısı" (Maşalı, 2015, s. 299) ve Ziyad Ravaşdeh'in "Osman b. Affân Mushafı ve Fas-Endülüs Mushaf Yazım Geleneğine Etkisi" (Ravaşdeh, 2023, s. 160) adlı araştırmalarıyla meseleye ışık tutacak değerlendirmelerde bulduklarını görmekteyiz. Elimizdeki çalışmada, bir taraftan Endülüs'ün ilk dönem mushaf çalışmaları ve bu yöndeki çabaların tarihi seyri ele alınacak olup, diğer taraftan mushaf çalışmaları açısından özellikle bölgenin önemli simalarından el-Ğâzî b. Kays el-Endülüsî (öl. 199/814), Ata b. Yezîd el-Horasânî (öl.?) ve Hakem b. İmrân en-Nâkî el-Kurtubî (öl. 236/851) gibi isimler ekseninde mesele değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Bu çerçevede mushaf tarihinde önemli bir yer tutan Endülüs mushaf tarihi üzerine farklı aktarımlarda bulunmak, çalışmamızın bir diğer amacını teşkil etmektedir.

MUSHAF TARİHİ

Hz. Peygamber döneminde nazil olan Kur'ân-ı Kerîm âyetleri muhtelif malzemeler üzerine vahiy kâtipleri tarafından kaydedilmiştir. Farklı malzemeler üzerinde yazılan âyet veya sûrelerin ne zaman cemedildiği ve bir mushaf hâline getirildiği yönündeki fikir ayrılıkları büyük ölçüde tefsir ve kıraat kaynaklarına yansımıştır. Tefsir kaynaklarının bazılarında, ilk toplama faaliyetlerinin Hz. Peygamber döneminde gerek ezber yoluyla gerekse kayda geçirilmek suretiyle gerçekleştirildiği ifade edilirken (Cankurt, 2023, s. 1316), diğerlerinde ise O'nun vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in (öl. 13/634) cem faaliyetinden önce ferdî olarak Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe (öl. 12/633) tarafından cem edildiği kaydedilmektedir. (Derveze, 2000, s. 70) Ancak bu husustaki genel kabul, ilk cem faaliyetlerinin Hz. Ömer'in (öl. 23/644) önerisi üzerine, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti devrinde yapıldığı yönündedir. (Âlûsî, 2016, s. 22)

Hz. Ebû Bekir zamanında yazılı olarak bir araya getirilen vahiy metinleri (suhuf) vefatına kadar onun yanında kalmış, ardından Hz. Ömer'e, onun vefatından sonra da kızı Hz. Hafsa'ya (öl. 45/665) intikal etmiştir. Daha sonraki dönemde fetihlerle İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Kur'ân öğretimi için merkezden uzak bölgelere çeşitli kurrâ sahâbîler gönderilmiş ve bu bölgelerde Kur'ân eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Bu süreçte Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/653), Basra'da Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/663) ve Şam'da Ubey b. Ka'b (öl. 33/654) öne çıkan isimler olmuştur. Bu sahâbîlerin kıraatleri arasındaki farklılıkların bulunması ve zamanla bölgeler arasında kıraat farklılıklarının ortaya çıkması sonucu, birtakım tartışmalara yol açmış ve bu tartışmalar tekfir boyutuna kadar gitmiştir. İhtilafın bu denli artması ve yayılması, ümmetin birliğini sağlamak adına yeni tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. Bu hususları göz önünde bulunduran Hz. Osman (öl. 35/656) istinsah (çoğaltma) faaliyetlerini başlatmıştır. (ez-Zürkânî, 1995, s. 210)

Literatürde mushaf nitelemesi, Hz. Osman zamanında yazılıp çoğaltılan Kur'ân nüshaları için kullanılırken, Hz. Ebû Bekir zamanında cem'edilen Kur'ân metni ise suhuf olarak zikredilmiştir. Hz. Ebû Bekir zamanında, vahiy kâtiplerinin yazdığı dağınık haldeki âyet ve sûrelerin iki kapak arasında bir araya getirilmesi hedeflenmiş, Hz. Osman'ın yaptığı istinsah çalışmalarında ise, sûreler Fâtiha ile

başlayıp Nâs ile bitecek şekilde sıraya konularak, sûrelerin nüzul sırasına göre tertibinden farklı olan bu düzenleme “Mushaf tertibi” olarak adlandırılmıştır. (Maşalı, 2020, s. 243)

Hız. Osman zamanında istinsah edilerek İslam beldelerine gönderilen mushaflar “Mesâhif-i Osmaniyye”; Hız. Osman'ın kendisi için ayırdığı nüshaya “İmam Mushaf” adı verilmiştir. Diğer nüshalar ise “Mesâhifu'l-emsâr” olarak anılmıştır. Bu mushafların sayısı ve gönderildikleri İslam beldeleri ile ilgili farklı aktarımlar mevcuttur. Özellikle bu mushaflar arasındaki yazım farklılıklarına dikkat çeken rivayetler temel alındığında sayılarının dört, altı veya sekiz olduğu ifade edilmektedir. (Kâtib, 1964, s. 170) Kaynakların hemen hemen tamamında, harf veya kelime fazlalığı/eksikliği ve telaffuzu ile ilgili söz edilen farklılıklar için, Mekke, Medine, Şam, Kûfe ve Basra mushaflarına ve Hız. Osman'ın şahsına ayırdığı mushafa atıfta bulunulmuştur. Bazı kaynaklarda Yemen, Mısır, Bahreyn ve el-Cezîre'ye de nüshalar gönderildiği zikredilse de bu konuda kaynakların azlığı veya günyüzüne çıkarılmayanların yok olup gitmesiyle, bu nüshaların varlıkları, yazım farklılıkları ve kıraat imamlarının kıraat farklılıklarıyla ilişkilerine dair bilgi yok denecek kadar azdır. (Kâtib, 1964, s. 160; Yener, 2024, s. 111)

Ümmet arasında ihtilafa son vermeyi ve bütünlük sağlamayı amaçlayan istinsah faaliyeti sürecine dair rivayetlerde, her ne kadar münferit karşı çıkışlar olmuşsa da sahâbenin büyük çoğunluğunun bu süreci onayladığı ve herhangi bir karşı çıkışın olmadığı yönündeki görüş ağır basmaktadır. Bu da istinsah faaliyetinin ümmet arasındaki ihtilafı sonlandırmaya yönelik gerçekleştiği ve ümmetin kabulüne mazhar olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bazı rivayetlerde geçen ihtilafların, istinsah faaliyetlerine değil, şahsi mushafların yok edilmesine yönelik olduğu kaydedilmiştir. Özellikle, bu yöndeki karara itiraz eden Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652) özel mushafının olması bunu teyid eder niteliktedir. (ez-Zürkânî, 1995, s. 210; İnân, 1997, s. 111) Zira İbn Mes'ûd'un diğer mushafların imha edilmesine karşı çıkarak kendi mushafını vermediği ve hatta Kûfelileri de bu şekilde hareket etmeye çağırdığı bildirilmektedir. (Ebû Dâvud, 2000, s. 190) Bununla birlikte, istinsah edilen mushafların esas alınması ve sahâbenin elindeki diğer mushafların/malzemelerin imhası sürecinin ümmetin kabulüne mazhar olduğu ve geri kalan muhalif tavrın ise zamanla teferrüd ettiği kaydedilmektedir. Bu durum, istinsah faaliyeti sonrasında İbn Mes'ûd ile talebeleri tarafından sergilenen bu muhalif tavrın belirli bir dönem ile sınırlı kaldığını göstermektedir. Nitekim daha sonra Hız. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflar Kûfe ehli tarafından benimsenmiş ve Kur'ân eğitiminde esas alınmıştır. Hatta hicrî ikinci asırda yaşamış olan el-Ferrâ (öl. 207/822), merkezî şehirlere gönderilen mushafların imlâsının, bazı farklılıklara rağmen, birbirleriyle paralellik arz ettiğini aktarmıştır.

Hız. OSMAN DÖNEMİNDE İSTİNSAH EDİLEN MUSAHAFLARLA İLGİLİ YAPILAN İLK ÇALIŞMALAR

İslamiyet'in Arap olmayan unsurlar arasında yayılmasıyla birlikte, Kur'ân'ın okunuşunda zorlukların yaşanması şeklindeki problemler gündeme gelmiştir. Bu problemleri aşmak amacıyla Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân'ın destekleri ve dönemin Basra valisi Haccâc b. Yûsuf'un girişimleriyle, hicrî 84 ve 85 yıllarında Iraklılar tarafından Vâsıt şehrinde mushaf çoğaltma faaliyetleri başlatılmıştır. Bu bağlamda, Hız. Osman'ın istinsah faaliyetlerini birinci ve Iraklıların bu faaliyetlerini de ikinci mushaf çalışmaları olarak tasnif eden Ömer Hamdân, Hız. Osman'dan sonra yapılan ikinci mushaf çalışmalarında kurulan komisyonda Basra ehli kurrâlarından Âsım el-Cahderî'nin (öl. 128/745) önemli bir rol üstlendiğini belirtmiş ve bu komisyonda Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728) yanı sıra Nasr b. Âsım (öl. 89/708), Ebu'l-Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709) ve Mâlik b. Dînâr (öl. 131/748) gibi önemli şahsiyetlerin görev aldığını ifade etmiştir. (Hamdân, 2006, s. 143)

Haccâc, bu yeni mushaf çalışmalarını yürütmek üzere, Hız. Osman'ın kendisine ayırdığı nüshayı esas alarak kurrâ, kâtip ve hattatlardan oluşan bir komisyon oluşturmuştur. (Hamdân, 2006, s. 23) Ancak İbn Atiyye (öl. 541/1147) ve İbn Kesîr (öl. 774/1373) gibi müfessirler tefsirlerinde komisyon üyelerinden sadece Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708) ve Hasan-ı Basrî'den bahsetmişlerdir. Nasr b. Âsım, Ebu'l-Âliye er-Riyâhî, Âsım el-Cahderî ve Mâlik b. Dînâr gibi diğer dört üyenin zikredilmemesi (İbn Atiyye, 2015, s. 67) onların komisyondaki rollerinin diğer üyelerden farklı olabileceği yorumuna yol açmaktadır. Ayrıca Haccâc'ın Hasan-ı Basrî'yi bu ameliyede tam yetkili kılması, onun ilim ve ameldeki üstün vasıflarına dayanmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla Haccâc, ikinci mushaf çalışmaları için özellikle Hız. Osman'ın kendine ayırdığı nüshayı seçmiş ve bu mushafı Irak'a getirtmiştir. Bunun sebebi ise, diğer emsâr bölgelerine gönderilen nüshalarda farklılık olma ihtimalini göz önünde bulundurarak nüshalardan birinin tercih edilip diğerinin ihmal edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek ihtilafları

önlemekti. (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 143) Dolayısıyla Haccâc, Müslümanlar arasında zamanla meydana gelen mushaf ihtilafını gidermek amacıyla bu tarz bir girişimde bulunmuştur. Bu ifadelerden yola çıkarak Emevîler döneminde, özellikle Haccâc'ın, Kur'an'da lahn oluşumuna karşı gösterdiği hassasiyetle, Hz. Osman'dan sonra mushaf yazım çalışmalarının yeniden yapıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca dört ay süren bu çalışmaları önceki çalışmalardan ayıran en önemli özellik, Haccâc'ın, bu süreçte kurrâ ve hâfızları toplayarak Kur'an'ın kaç harften meydana geldiğini; mushafın yarısının üçte birlik ve yedide birlik bölümlerinin hangi sûrelere denk geldiğini tespit ettirmesidir. (Hamdân, 2006, s. 146)

Kaynaklarda, Haccâc'ın, yazdırdığı mushafların tamamının kaç adet olduğu, Medine ve Mısır dışındaki hangi şehirlere gönderildiği hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak es-Semhûdî'nin (öl. 911/1506) Haccâc'la ilgili "O, şehirlere mushaf yazdırıp gönderen ilk kişidir." şeklindeki ifadesine dayanarak, bu uygulamanın ilk defa Haccâc tarafından başlatıldığını söylemek mümkündür. (es-Semhûdî, 2001, s. 148) Bu durum, Emevî döneminin ilk yıllarında, sonraki nesillere esas teşkil edecek mushaf çalışmalarının bu şekilde yapıldığını göstermektedir.

Tarihi süreçte Hz. Osman'a nispet edilen mushaf nüshalarının daha sonraki dönemlerde varlıklarını sürdürdükleri söylenemez. Her ne kadar kadim mushaf âlimleri bu mushaflardan bir kısmına şahit olduklarını belirtmiş olsalar da bazılarının mushaf içindeki ilgi duydukları konuları incelemek veya imlâ özelliklerine dikkat çekmek için açıklamalar yaptıkları, bazılarının ise rivâyetlerden çıkarımlar yaparak değerlendirmelerde buldukları anlaşılmaktadır. Bu konuda bazı âlimlerden rivâyetler aktarılmıştır. Bunların en meşhurlarından Âsım el-Cahderî'nin Hz. Osman'a ait mushafa muttali olduğu bildirilmekte, ayrıca İmam Nâfi'nin (öl. 169/785) Mescid-i Nebevî'deki imameti boyunca Medine mushafından kopmadığı ifade edilmektedir. Aynı şekilde Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) imam mushafını sayfa sayfa taradığı, kendi ifadelerinden nakledilmektedir. (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 423)

Mushaf imlâsını ele alan ilk eserler, hicri II. asrın yarısında görülmeye başlanmış olup, bu eserlerin bir kısmı, istinsah edilen mushaflarla ilgiliyken, diğer bir kısmı ise mushaflar arasındaki farklılıkları ele almıştır. (İbnü'n-Nedîm, 2013, s. 37) Tarihi verilere göre, zikredilen âlimlerden önce yaşamış olan Şam kıraat imamlarından Abdullah b. Âmir el-Yahsubî'nin (öl. 118/736), resm-i mushaf konusunda, Hz. Osman'ın Şam bölgesine gönderdiği mushaftan alıntılar yaptığı *Kitâb ihtilâf mesâhif eş-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-İrâk* ile *el-Maktû' ve'l-mavsûl fi'l-Kur'ân* adlı iki kitabı bulunmaktadır. Söz konusu kitaplardan ilkinin, İbn Âmir'in öğrencisi Yahya ez-Zimârî (öl. 145/762) tarafından İbn Âmir'den rivayet edildiği ihtimali üzerinde durulmuştur. (es-Sehâvî, 2003, s. 312) Nitekim bu eserde mushaf imlâsına yönelik bazı farklılıklara dikkat çeken Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053), özellikle İbn Âmir'in yaptığı ender ve kıymetli bazı alıntılara dayanarak, Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafta "شئىء" kelimesinin bir "elif" ziyadesiyle "شئى" şeklinde yazıldığını, Muhammed b. İsa el-Esbahânî'den (öl. 253/867) aktarmıştır. el-Esbahânî, bu imlâ biçiminin Abdullah b. Mes'ûd'un mushafının tümünde de bu şekilde yazıldığını belirtmiştir. (es-Sehâvî, 2003, s. 315) Ancak Ğânim Kaddûrî (1950/), ileri sürülen bu tarz görüşlerle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Görünen o ki bu tür ziyadelikler sadece bir kelimedede belirmiş olup resm-i mushaf konusundaki âlimlerin rivayetlerinden öteye gitmemektedir. Ayrıca gelen çeşitli nas ve rivâyetlere göre bu, muhtemelen hicri birinci asırda kullanılan ve yaygın olmayan bir imlâ türü olabilir." Kaddûrî, ed-Dânî'nin, "Kelimenin 'elif'li olarak yazıldığına ne Irak mushafında ne de onun dışındaki mushaflarda rastladım" (ed-Dânî, 2010, s. 42) şeklindeki aktarımına dayanarak, sadece Kehf sûresindeki bu kelimeyi istisna etmek kaydıyla asıl itimat edilen, resm'deki yazıdır, demektedir. (el-Hamed, 1982, s. 428) Anlaşılan Ğânim Kaddûrî, yazıda görülen bu tür farklılıkları sadece belli bir dönemde kullanılmış imlâ türüne bağlayarak, gelen aktarımları ya zayıf ya da yok hükmünde saymıştır.

Kıraat-ı seb'a imamlarından Nâfi' el-Medenî, Hz. Peygamber'in Mescidi'nde altmış yıl namaz kıldırması, uzun bir müddet çeşitli kıraatleri insanlara öğretmiş ve kurrâ reisliği yapmıştır. İbnü'l-Cezerî de (öl. 833/1429), Ebû Ubeyde (öl. 224/839) ve İbn Mücâhid'den (öl. 324/936) gelen bu aktarımı teyid etmektedir. (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 331) Diğer yandan İbnü'n-Nedîm (öl. 380/991), *el-Fihrist*'inde, İmam Nâfi'nin birçok eserinin yanı sıra "*addü'l-ây*" ve Kur'an'ın bölümlenmesi hususunda yazdığı *Teczi'eti'l-Kur'ân alâ nizâm et-Ta'sîr* adlı eseriyle Medine ehlinde mushaf konusunda ilk müelliflerden ve bu eserinin de alanında ilklerden olduğunu ifade etmektedir. (İbnü'n-Nedîm, t.y., s. 119) Öyle ki ilgili kaynaklarda İmam Nâfi'nin Hz. Osman'ın Medine ehline bıraktığı mushaf ile yoğun bir şekilde hemhal

olması dolayısıyla bu mushaf imlâsının onun zihninde âdeta canlı olduğuna yönelik rivâyetler nakledilmiş ve resm-i mushaf hakikati konusunda söz sahibi olduğu belirtilmiştir. (el-Lebîb, 2011, s. 219) Bununla birlikte zaman zaman kıraat imamlarının mushaflardaki kelimelerin yazılışı hususunda ihtilafa düştükleri görülmektedir. Bu ihtilaflardan biri İmam Nâfi' ile Ebû Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) arasında yaşanmıştır. Ebû Ubeyde, Medine mushafında 'وَلَات جِين' terki bindeki 'te' ile 'ha' harflerinin bitişik yazıldığını gördüğünü söyleyerek İmam Nâfi'ye muhalefet etmiştir. O, *Fezâilu'l-Kur'ân* adlı eserinde bütün mushafları incelediğini ifade ederken, verdiği başka bir örnekte, Bakara sûresi 124. âyetinde geçen 'أَبْرَهَامُ' kelimesinin, İmam Nâfi'nin aksine "elif" ve "ya"sız yazıldığını (Harûf, 2015, s. 19) iddia etmiştir. (el-Lebîb, 2011, s. 223) Bu iddialara karşılık kaynaklarda, Ebû Ubeyde'nin, mushafı sadece bir kez alıp incelediği ve bu konuda yanılmış olabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca Ebû Ubeyde, kıraat nakillerini İmam mushafına dayandırdığını, İmam Nâfi'nin ise Medine mushafından nakillerde bulunduğu belirtilmektedir. Bu meyanda Ebû Ubeyde'nin bu muhalefetini hüsn-i zanna bağlayan İmam Şâtıbî (öl. 590/1194), İmam Nâfi'nin naklini daha sahih bulmaktadır. (el-Lebîb, 2011, s. 219) Dolayısıyla kıraat imamlarının mushaf imlâsına dair farklı aktarımlarında, bölge mushaflarına kolay ulaşabilmelerinin önemli bir etken olduğu söylenebilir. Bu ihtilaflar göz önüne alındığında mushaflar arasında bu tür farklılıkların olması muhtemeldir.

Resm-i Mushaf hususunda çalışmaları olan bir diğer kıraat imamı, büyük Kisâî diye de bilinen Ebu'l-Hasen el-Kisâî'dir (öl. 189/805). Önemli kıraat âlimlerinden el-Enderâbî'nin (öl. 470/1077), el-Kisâî ile ilgili "O, Arap dilinin kurucularından Halîl b. Ahmed'in derslerine katılmış ve şeyhinin tavsiyesi üzerine Hicaz, Necid ve Tihâme kabilelerini gezerek nahiv ilmini en fasih şekliyle öğrenmiştir." demektedir. Ayrıca el-Kisâî, yaptığı tercihlerin kabul görmesi üzerine kıraatte asrın imamı sayılmış ve resm-i hat açısından tüm kıraat vecihlerinin yanı sıra kıraat tercihlerini Kûfe mushafına göre oluşturmuştur. İmam Şâfi'nin (öl. 204/820) belirttiğine göre Kisâî, kıraat ilmini esas itibarıyla Hamza b. ez-Zeyyât'tan (öl. 156/773) almasına rağmen 300 kadar yerde ona muhalefet etmiş, gerek onun kıraatından gerekse diğer bazı imamların okuyuşundan tercihler yaparak isnad gerçeğini göz ardı etmeksizin kendine has bir okuyuş oluşturmuştur. Hatta Kûfe'de, ilim öğrenmek isteyen insanları bir araya getirerek bir kürsüye çıkmış, Kur'ân'ı baştan sona kadar okumuş; etrafındakiler de mushaflarını onun kıraatine göre harekelemiş ve âyetlerin durak ve başlangıç yerlerini işaretlemişlerdir. (el-Enderâbî, 1985, s. 119) Ayrıca el-Kisâî'nin, Ubey b. Ka'b'a nispet edilen mushaftan da nakilde bulunduğu kaydedilmektedir. Ancak resm hususundaki açıklamalarında Kûfe mushafını öncelemesi, Arap dilinin inceliklerini hüccet olarak kabul ettiğini göstermektedir. (es-Sehâvî, 2003, s. 363) İmam Nâfi'nin, kıraatleri nakil sisteminde tüm kıraat vecihleri için geçerli olmamakla birlikte Medine mushafını esas aldığı gibi, el-Kisâî'nin de kıraat nakillerini ekseriyetle Kûfe mushafına dayandırdığı bilinmektedir. Bu durumda öncelikle kıraatlerin kaynağının mushaflar olmadığını belirtmekle adına, bu imamların kıraat farklılıklarını genel geçer olmamakla beraber, mushaflar arasındaki bazı farklılıklara dayandırdıklarını söylemek mümkündür. Bu kabilden, kıraat âlimlerinden es-Sehâvî'nin, el-Kisâî'den doğrudan veya dolaylı birçok aktarımına rastlanmaktadır. Örneğin, 'سَارِعُوا' kelimesini Medine ehlinin, "vav"sız; Kûfe ve Basra ehlinin ise "vav"lı okuduklarını nakletmiştir. (es-Sehâvî, 2003, s. 364) Dolayısıyla es-Sehâvî aktarımlarını sadece Medine, Basra ve Kûfe mushaf ihtilafları ile sınırlandırdığı görülmektedir.

Resm-i mushaf konusunda oldukça yetkin olan el-Kisâî'nin kaleme aldığı *Kitâbu'l-hecâ'* ile *Maktû'u'l-Kur'ân ve mavsûluhu* adlı eserler, ilmu'r-resm meselelerini içermekte olup bunlar, el-Kisâî'nin resm-i mushaf hakkındaki sözlü veya yazılı nakilleri olarak bilinmektedir. (Hamdân, 2008, s. 302) İlerleyen dönemlerde bu rivayetlerden ve günümüze ulaşamayan resm-i mushaf içerikli kaynaklardan, sonraki dönem eserlerinde yapılan atıflar vasıtasıyla bilgi edinilmektedir. Bu atıflar, özellikle Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Mukni'* adlı kitabında yer almaktadır. ed-Dânî'nin *el-Mukni'*nden sonra imlâ konusunda temel kaynak vasfını almış bir diğer eser de Ebû Dâvud'un (öl. 496/1103) *et-Tenzîl fî hecâ'il-mesâhif*'idir. Ayrıca ez-Zehebî'nin (öl. 748/1348) Ebû Dâvud'a nispet ettiği, *et-Tebyîn li hecâit-terfîl* adlı eserin aktarımları da bu konuda bilgi vermektedir. (es-Sehâvî, 2003, s. 45) Anılan eserler, mushaf imlâsı hususunda sonraki dönemlerde telif edilen birçok esere temel kaynaklık etmiştir.

MUSHAF'IN ENDÜLÜS'E GİRİŞİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

¹ "كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادُوا وَاَلَاتِ جِينٍ مَنَاصٍ" 38/3. Bkz. K. Kerîm, 2014.

² "سَارِعُوا إِلَى مَعْفَرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ" 3/133, bkz. K. Kerîm, 2014.

Müslümanların Endülüs'te kurmuş oldukları üstün ve hemen her alanda çığır açmış medeniyet, Kur'ân ilimleri ile de oldukça yakından ilgilenmiştir. İlk dönemlerden itibaren ilmî çalışmaların merkezi olan Doğu İslâm dünyasında meydana gelen ilmî gelişmeleri takip edip bu müktesebatı başarılı bir şekilde kendi coğrafyalarına taşıyan Endülüslü Müslümanlar, tevarüs ettikleri bu ilmin gelişiminde taklitçiliğin ötesinde özgün bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Beşerî ilimlerde olduğu gibi, Kur'ân ilimlerinden tefsir, kıraat, fıkıh, hadis ve mushaf ilimleri gibi alanlarda da önemli çalışmaları olan ve çağını aşan Endülüs, kendi coğrafyasında İslam medeniyetine beşiklik etmiştir. (İsâ, 1982, s. 287)

Hicrî birinci asrın ikinci yarısında, birçok sahâbî ve tâbi'nin fetihlere katılması ve İslam'ın intişarı ile birlikte mushafın Endülüs'e ulaştığı kaydedilmektedir. Söz konusu sahâbe ve tâbûnun, yanlarında Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflardan Şam mushafı ile beraber Şam mushafından istinsah ettirilmiş diğer nüshaları da Endülüs'e götürdükleri hatta Hz. Osman'ın kendisi için ayırdığı mushaftan (İmam Mushaf) dört sayfanın da yanlarında bulunduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır. (İbnu'l-Faradî, 1989, s. 26) Ayrıca tarihçiler, Emevî devletinin yıkılması üzerine, Kurtuba'yı alarak 138/755 yılında Endülüs'te hâkimiyetini kuran Halife Hişâm b. Abdümelik'in torunlarından Abdurrahman ed-Dâhil'in, (öl. 172/788) Hz. Osman mushafını Endülüs'e naklettiğini aktarmışlardır. Bunların dışında Muhammed b. Muhammed b. Abdümelik el-Ensârî (öl. 703/1304), Abdurrahman'ın kız kardeşi Ümmü'l-Esbağ'ın, Dimeşk hazinesinde Emevî ailesinin mülkiyetinden kalan birtakım mal varlıkları ile birlikte Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflardan Şam mushafını da Endülüs'e gönderdiğini ifade etmektedir. (Şebbâh, 2015, s. 53) Fakat Ebu'l-Kâsım et-Tecîbî es-Sebtî (öl. 730/1329) ise, bunun uzak bir ihtimal olduğunu belirterek, Emevî Camii'nin bir bölümünde muhafaza edilen Şam mushafını gördüğünü söylemiş ve bunun Endülüs'e götürüldüğüne yönelik görüşün zayıf olduğunu altını çizmiştir. (Sâlim, 2010, s. 130) Görüldüğü kadarıyla Endülüs'e götürülen mushafın hangi mushaf olduğu konusunda ihtilafli aktarımlar bulunmaktadır. Hz. Osman mushafı konusuna gelince, zikredilen verilerin yanı sıra Hz. Osman mushafının akıbeti konusunda birçok ihtilafli görüşün bulunması, onun Endülüs'e kadar götürülme ihtimalinin düşük olduğunu göstermektedir.

Bazı kaynaklarda, Abdurrahman b. ed-Dâhil, vefatından önce Hz. Osman mushafını Kurtuba Camii'ne vakfettiği ifade edilmektedir. Daha sonra Emevî devletine bağlı Endülüs'ü yöneten valiler ve orada yaşayan Müslüman halk, bu mushafa tazim ve ihtimam göstermiş, Endülüs ve Mağrib diyarında, söz konusu mushafı esas alarak çeşitli mushafların istinsahında bulunmuşlardır. Hicri altıncı asra gelindiğinde ise halife Abdülmü'min b. Ali (öl. 522/1163), İspanyolların Endülüs'e saldırıları esnasında olabilecek yağmalamadan dolayı kaybolabileceği endişesiyle bu mushafı 522/1128 yılında bir kavle göre, Marakeş'te bir mescit inşa ettirip oraya, diğer bir kavle göre ise hilafet sarayına nakletmiştir. (el-Ensârî, 1973, s. 153) Ayrıca ilerleyen zamanlarda bu mushafın gerek Muvahhidler gerekse Merînîler döneminden hicrî sekizinci asrın sonuna kadar mushafların yazımında örnek alındığı belirtilmektedir. (Tilimsânî, 2011, s. 607)

Endülüs Emevî devletinin kuruluşundan itibaren bölgenin, İmam Nâfi' kıraatine ve Mâlikî Mezhebine tâbi olduğunu söylemek mümkündür. Kaynaklarda, hicrî birinci asrın yarısından itibaren Medine kıraatini İmam Nâfi'den alan el-Gâzî b. Kays el-Endülüî aracılığıyla İmam Nâfi' kıraatinin Endülüs'e nakledildiği yönünde veriler mevcuttur. (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 294) el-Gâzî b. Kays, kıraatini İmam Nâfi'den tahsil etmesinin yanı sıra, mushafını da İmam Nâfi' mushafının kıraat tercihleri doğrultusunda on üç defa tekerrür ederek tashih ettiği kaydedilmektedir. Daha doğrusu, İmam Nâfi'den kıraat ahzeden birçok kimse olmasına rağmen¹ (es-Sebtî, 1983, ss. 87-124) el-Gâzî b. Kays'ın, İmam Nâfi' ile uzun bir süre beraber kalması ve onun kıraatini birçok kez ahzetmesi gibi nedenlerle bu yönde öne çıktığı ve bu kıraati, yazdığı mushafla Endülüs'e taşıyan ilklerden olduğu kabul edilmiştir. (Humeydî, 2008, s. 324) Ayrıca ilk dönemlerde Verş (öl. 197/812) kıraati Endülüs'e girmeden önce oradaki halkın, mushaflarını el-Gâzî b. Kays'ın mushafına göre noktaladığı belirtilmektedir. Daha sonra Medine'ye yapılan rihleler sayesinde Mâlikî mezhebinin yaygınlaşmasıyla birlikte bu kıraatin tercih edilmesinde doğrudan bir etkisi olmuştur. Dönemin devlet adamlarının bu konuya önem vermesi gibi etkenlerle, İmam Nâfi' kıraatinin el-Gâzî b. Kays rivayeti ve mushafı Endülüs'te kabul görmüştür. (İbnu'l-Faradî, 1989, s. 578) İlerleyen zamanlarda ise Endülüs'te, Muhammed b. Vaddâh el-Endülüî'nin (öl. 286/899)

¹ İlk dönemden itibaren Endülüs'ten Medine'ye rihleleri ile bilinen âlimlerin isimlerine dair geniş bilgi için bkz. Kâdi İyâz b. Mûsa b. İyâz es-Sebtî, *Tertîbu'l-Medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifetia'lâm mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 1403/1983), 2/87-124.

öncülüğünde İmâm Nâfi'nin ravisi Verş kıraati yaygınlık kazanmış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 48)

Endülüs'te, ilk nesil müellefattan kabul edilen ve Medine ehlinde gelen nakillere yer veren el-Ğâzî b. Kays'ın mushaf imlâsına yönelik kaleme aldığı *Kitâbu hicâi's-sünne'si*, Atâ b. Yezîd el-Horasânî'nin *ed-Durru'l-manzûm fi ma'rifeti'l-mersûm'u* ve Hakem b. İmrân en-Nâkıt el-Kurtubî'nin *ed-Durru'l-lâkıt'ı* gibi eserler ortaya çıkmıştır.

Resm-i mushaf hususunda maharetiyle bilinen el-Ğâzî b. Kays'ın başka kayıp eserleri de bulunmakla beraber, mushaf imlâsı ile ilgili eseri de günümüze ulaşmamıştır. Resm-i mushaf hususunda birçok kavli ihtiva etmesinden dolayı Ebû Amr ed-Dânî ve Ebû Dâvûd, mushaf ile ilgili yazdıkları kitaplarda direkt olarak bu eserden nakilde bulunmuşlardır. Kitabın günümüze kadar gelmemesinin yanı sıra, Sehâvî, Ca'berî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerin, mushaf imlâsına dair yaptıkları aktarımlarda el-Ğâzî b. Kays'a değil de Dâni ve Ebî Dâvûd'a dayanmaları, el-Ğâzî b. Kays'ın mushaf imlâsına yönelik eserinin o günlere de ulaşmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Bununla birlikte el-Lebîb (öl. 736/1336), başta *el-Mukni'* ve *el-Muhkem* olmak üzere birçok kaynağı incelediğini belirterek bu kaynaklarda el-Ğâzî b. Kays'ın eserinin sadece bazı sayfalarına muttali olduğu gibi, bir kısmından aktarımlarda bulunulduğunu ileri sürmüştür. Buna göre el-Ğâzî b. Kays'ın eserinde sadece Medine mushafını esas alması, kendisinden sonraki âlimlerin ondan istifade etme düzeyinin görece düşük kalmasının muhtemel nedeni olarak görülmüştür (Temîmî, 2015, s. 656) Diğer bir aktarıma göre, Mağrib ve Endülüs ehlinin, mushaflarda noktalama (hareke) yöntemini Medine ehline göre uyguladıkları belirtilmektedir. Bu noktalama işlerini yaparken cemi "mim"lerini birleştiriyor, "hemze"leri sarı renkle belirtiyor ve harekeleri kırmızı nokta şeklinde yazıyorlardı. Nitekim ed-Dânî, el-Ğâzî b. Kays zamanında yazılan mushafı dikkatle incelemiş ve aynen Medine ehlinin kullandığı noktalama şekillerine rastladığını ifade etmiştir. (ed-Dânî, 2010, s. 54)

Endülüslü diğer âlimlerden Atâ b. Yezîd el-Horasânî'nin mushaf imlâsına yönelik kaleme aldığı kitabının isminin, sadece İbn Ebû Dâvûd'un (öl. 316/929) *Muhtasaru't-tebyîn fi hecâi'l-tenzîl'*inde (Amârî, 2023, s. 124) ve el-Harrâz'ın (öl. 718/1318) *el-Mevridu'z-zam'ân* adlı eserlerinde zikredildiği görülmektedir. (el-Lebîb, 2011, s. 138) Fakat Hakem b. İmrân, el-Ğâzî b. Kays döneminden sonra yaşamış olup kıraat ve mushaf imlâsı konusundaki maharetiyle tanınmış ve "Hakem en-Nâkıt el-Endülüsi" lakabı ile anılmıştır. (Hedeb, 2023, s. 502) *et-Tekmile li kitâbi's-sila* adlı eserinde Hakem b. İmrân'ın Kurtuba'da kurrâların başını çektiğini ve mushaf nâkıtı olarak bilindiğini ifade eden İbnü'l-Ebbâr (öl. 658/1260), ed-Dânî ve onun talebesi Ebû Dâvûd'un, eserlerinde onu "mukrî" nisbesi ile adlandırdığını, ayrıca ed-Dânî'nin, *Nukati'l-mesâhif* adlı eserinde ondan birçok nakilde bulunduğunu kaydetmiştir. (İbnü'l-Abbâr, 2011, s. 424) Ayrıca el-Lebîb', Hakem b. İmrân'ın mushaf imlâsına yönelik diğer bir eseri *es-Sebilu'l-a'rafu ilâ zapti'l-mushaftan* nakillerde bulunarak onun ismini zikretmiştir. (el-Lebîb, 2011, s. 527) Aynı şekilde el-Lebîb'in, İbn Eşte künyesiyle bilinen Muhammed b. Abdullah el-Esbahânî'nin (öl. 360/971), resm-i mushaf konusunda yazdığı ve kayıp eserlerden addedilen *el-Muhabber* ve *İlmu'l-mesâhif* adlı eserlerinden birçok nakilde bulunarak bu eserlerin ismini günyüzüne çıkardığı görülmektedir. Lakin incelediğimiz kadarıyla el-Lebîb, *el-Muhabber*'den, iki; *İlmu'l-mesâhif* adlı eserden ise yirmi küsur yerden istihadda bulunmuş, ancak bazı yerlerde eserin ismini vermemiştir. İhtisas sahibi kimseler, *el-Muhabber*'in daha çok kıraat meselelerini ihtiva ettiğini belirtse de (el-Lebîb, 2011, s. 530) İbnü'l-Cezerî'nin bu eserin içeriği ile ilgili herhangi bir tahdide gitmediğinden dolayı bu görüşün tutarsız olduğunu göstermektedir. (Hamdân, 2008, s. 329) Sonuç olarak, zikri geçen ve farklı çağda yaşamış Endülüs'ün ilk kıraat âlimleri olarak bilinen el-Ğâzî b. Kays, Atâ b. Yezîd ve Hakem b. İmrân'ın temel çalışma alanlarının, kıraat ilmiyle birlikte resm-i mushaf konusunu oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Endülüs'ün kıraat geleneğinde İmâm Nâfi' kıraatinin esas alınmasıdır. İmâm mushaftan ve ehli Medine mushafından birçok nakilde bulunan el-Ğâzî b. Kays'ın Endülüs kıraat ve mushaf tarihine etkisinin yanında, onun muasırı olan ve Kuzey Afrika'nın önemli müfessirlerinden sayılan Yahya b. Sellâm'ın da (öl. 200/815) kıraat ve mushaf ilimlerinin bu bölgedeki gelişimine olan katkısı önemlidir. Bu bağlamda mushaf imlâsı denince daha sonraki dönemlerden akla gelen diğer isimler; Ebû Amr ed-Dânî ve öğrencisi Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh ile Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'dir (öl. 590/1194). (Hamdân, 2017, s. 28) Kıraat ve tecvid ilimleri ile ilgili 120'ye yakın telifi bulunan ed-Dânî'nin, mushaf imlâsına dair 11 eserinin bulunduğu belirtilmektedir. Bunlardan hacim olarak en küçüğünün *el-Mukni'*

olduğu kaydedilmektedir. Bu eserlerden mühim olanları, *el-Mukni'*, *el-Muhkem* ve *et-Tahbîr* olarak bilinmektedir. Bunlardan ikisi, matbu; *et-Tahbîr*'in ise kayıp olduğu belirtilmektedir. Ancak Fas'ın önemli kıraat âlimlerinden Abdülhâdî Himîtû (1943/?), bu kayıp eseri, *Kitâbü't-tahbîr li mezâhibi'l-kurrâ' fi'l-vakfi 'ala'l-mersûm* ismiyle tespit etmiştir. Himîtû "Bazı araştırmacılar, eserde, ele alınan nakillerden dolayı eserin kıraat-ı seb'a ile ilgili olduğu vehmine kapılmışlar; ancak eserin resm-i mushaf ile ilgili vakıfları ihtiva ettiği anlaşılmıştır." şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. (Himîtû, 2000, s. 30)

Diğer yandan ed-Dânî'nin kıraat-ı seb'a'ya yönelik yazdığı *et-Teysîr* adlı mensur eseri, *el-Kasîdetu'l-lâmiyye* adıyla manzum hâle getiren meşhur Endülüs kıraat âlimi eş-Şâtîbî, ed-Dânî'nin resm-i mushafa yönelik yazdığı *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûm mesâhifi ehli'l-emsâr* adlı mensur kitabını manzum formunda *Akîletu etrabi'l-kasâid fi esne'l-mekâsîd* adıyla telif etmiştir. Şâtîbî'ye nisbetle *Şâtîbiyyeti's-suğra* adıyla anılan, "râ" harfiyle uyaklı olması nedeniyle "*el-Kasîdetu'r-râiyye*" ismiyle bilinen ve 298 beyitten oluşan manzume, resm-i mushafa yönelik kaleme alınan önemli bir eserdir. Eser, fasih ve akıcı olması açısından bahr-ı basî¹ (Çetin, 1992, s. 106; el-Lebîb, 2011, s. 158; ez-Zehebî, 1995, s. 574) ölçüsünde yazılmıştır. Bu çerçevede asırlar boyunca birçok şair, belâgat ve kıraat âlimi tarafından ezberlenen bu manzumeye yönelik birçok şerh ve tekmile çalışması yapılmıştır. eş-Şâtîbî'nin böylesine önem arz eden manzumesine gerek Doğu'dan gerekse Batı'dan pek çok şerhten matbu ve mahtût olanların isimlerini teker teker vermek çalışmamızın hacmini aşacaktır. İbnü'l-Cezerî, eserin önemini şu cümle ile özetlemektedir: "Kim ki bu kasideye vâkıf olursa, bundan Allah'ın dilediği kadar nasiplenir." (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 22)

Endülüs'te şöhret bulan birçok kıraat âlimi, mushaf ilimleriyle ilgilenmiştir. Özellikle Endülüslü müfessirler, tefsirlerinde mushaf ilmüne kayıtsız kalmamış, kıraat ilmüne yoğun bir şekilde değindikleri gibi, mushaf meselelerini de ihmal etmemişlerdir. Buna örnek olarak İbn Atiyye'nin *el-Muharreru'l-vecîz*'i, Kurtubî'nin (öl. 671/1272) *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*'ı ve Ebû Hayyân el-Endülüsi'nin (öl. 745/1344) *el-Bahru'l-muhîd*'i gösterilebilir. Bu eserler, birer kıraat ansiklopedisi olmanın ötesinde kıraat ihtilaflarını mushaf imlâsı açısından tahlile tâbi tutmuşlardır. (Akaslan, 2019, s. 132) Genel olarak Endülüs tarihi incelendiğinde bu havzanın, kıraat ve mushaf çalışmaları açısından seçkin bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bilhassa ilk dönemden itibaren kıraat âlimlerinin gayretleri bu anlamda mühim bir yer tutmaktadır. Burada yetişen kurrâ âlimler, yedi kıraat usulünün kökleşmesine ek olarak mushaf çalışmalarıyla birlikte tecvid, vakf ve ibtida gibi bu ilmin sair alt dallarına ilişkin kaynak eserler ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu çalışmalar İslam dünyasının birçok yerinde ilgi görüp benimsenmiştir.

ENDÜLÜS MUSAFLARINDA ARAP YAZISININ ETKİSİ

Endülüs Hattının (Yazısının) Ortaya Çıkması ve Gelişimi

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Emevîler döneminde Kuzey Afrika'nın tamamı ve İspanya'nın güneyi İslam'ı kabul etmişti. Bu sebeple Arap yazısı bu bölgelerde hızlı bir şekilde yayıldı. Özellikle 670 yılında kurulan Kayrevan şehri, gelişerek kısa bir süre sonra önemli bir konuma geldi. Daha sonra Ağlebîler döneminin (M. 800-900) en önemli siyasi, ilmî ve dinî merkezi hâline gelen Kayrevan, Mağribî yazının gelişmesinde merkezî bir rol oynadı. Arap yazısı ilk önce Mağrib bölgesinin Kayrevan şehrinde geliştiği için buna Kayrevânî yazı denilmiştir. Harflerinde sertliğin (köşeli) etkin olduğu bu imlâ türü, Kayrevan üzerinden Endülüs'e geçtikten sonra Endülüs hattı olarak adlandırılmıştır. Kayrevânî yazı, Doğu Arap hattına yakın iken, Endülüs hattı Arap hattından nispeten uzaklaşmıştır. (Alparslan, 2009, s. 28)

Emevîler, Endülüs Devletini kurduktan sonra, kendilerine özgü yazı ve rakamlarını da oluşturmuşlardır. Endülüs'te başlangıçta kûfî yazısı kullanılmış olup, daha sonra Emevî halifeleri döneminden onuncu asra kadar bu hat sanatı iki temel esas üzerine gelişmiştir. Bunlardan biri, Endülüs kûfî hattı; diğeri ise Kurtubî ya da Endülüsi hattıdır. (Yılmaz, 2012, s. 124) Buralarda İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte, Kur'ân'ın yazımına büyük önem verilmiş, mushafın yazılması, korunması ve

¹ Arap nazmına mahsus bahirlerden olup, fasih olması ve akıcılığı sebebiyle bu ismi almıştır. Bkz. Nihad M. Çetin, "Basit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 6. 12. 2024).

ezberlenmesi önemli bir görev olarak telakki edilmiştir. Bu bağlamda Kur'ân'ın muhafaza edilmesinde en önemli faktörü kuşkusuz yazı teşkil etmiştir. (bi Uyûn, 2009, s. 145; Fârûkî vd., 1998, s. 517)

Doğu İslam coğrafyasında yaygın olarak bilinen kûfî (köşeli) ve hicâzî (leyyin-yuvarlak) yazı, fetihlerle birlikte Kuzey Afrika'ya intikal etmiş ve ilkin Kayrevan'da gelişen Arap yazısının daha sonra Mağrib ve Endülüs'e intikalinin ardından, Doğu Arap yazısından farklı olarak gelişmeye başlamıştır. Nitekim İbn Haldûn (öl. 808/1406), "Emevî iktidarıyla Endülüs, sanat, hat ve medeniyet ahvalleri cihetinde temayüz ettiği gibi, Endülüs yazısı kategorisinde de temayüz etmiştir." demektedir. (İbn Haldûn, 2004, s. 234) Murâbitlar ve Muvahhidler dönemi yani hicri beşinci asırdan itibaren Endülüs hattı, Kayrevan hattını geride bırakarak onunla boy ölçüşemeyecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde burada birçok hattat yetişmiş ve gruplar hâlinde Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya göç etmiş ve bu yazıyı resmî işlerde kullanarak meslek edinmişlerdir. Bu münasebetle Endülüs ve Afrika'daki kültür etkileşiminin yoğun bir şekilde yaşandığını söyleyebiliriz. (Şebbâh, 2015, s. 69) Endülüs hattıyla Mağrib'in geleneksel Kur'ân medrese ve zâviyelerinde, kadim mushaf hattıyla levhalara yazılmış Kur'ân âyetleri ve yazılan mushaflar, günümüze kadar gelmiştir. Bu bağlamda Sâlih İbrahim el-Hasan'ın da belirttiği gibi, bu durumu, Endülüs hattının asaletine ve Mağrib halkının bu hatta olan beğenilerine hamletmek mümkündür. (Hasan, 2001, s. 278) Bu nedenle ilerleyen dönemlerde genel olarak Kuzey Afrika'nın birçok bölgesinde özelde ise, başta Fas olmak üzere, Tunus ve Cezayir gibi ülkelerde Endülüs hattının mushaf yazımında hâkim olduğu söylenebilir.

Endülüs mushaflarında başta, Ebû'l-Esved ed-Düelî (öl. 69/688) ve Nasr b. Âsım'ın (öl. 89/708) başlattığı noktalama yöntemi kullanılmış ve sonrasında bu yöntem Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (öl. 175/791) geliştirdiği hareketler ile sürdürülmüştür. Zaman içerisinde İslam coğrafyasında kullanılan fonetik işaretler sistemini Mağrib ehli farklı formlarda kullanmıştır. Örneğin; hemzeler için (ء) sarı yuvarlak noktalar, hareketleri belirtmek için kırmızı noktalar, bazı yerlerde de şeddeyi belirtmek için ters (dönük) dal (^) harfini kullanmışlardır. Medine ehlinin selef ve halefleri bu vecih üzere hareke ve noktaları kullandıkları için Endülüs ehlinin de el-Ğâzî b. Kays'tan itibaren Medine mushafına ittibâen hareke ve noktaları bu şekilde kullandıkları belirtilmektedir. (ed-Dânî, 1997, s. 50) Görüldüğü kadarıyla Mağrib coğrafyasında kabul edilen Endülüs ve Kuzey Afrika dışındaki bölgeler (Moritanya, Çad, Nijer ve Mali) dâhil, mushaflar Medine ehlinin alından hareke ve noktalama işaretlerinin kullanıldığı Endülüs mushaflarına göre sistemleştirilmiştir. Hatta selef ehlinin başlattığı renkli noktalama uygulamasına uyarak, Endülüs'te Ebû Amr ed-Dânî, mushaflarda taşıyıcı ve karışıklık ihtimaline karşı mushafların noktalanmasında siyah mürekkebin kullanılmasını bile kerih görmüştür. (Şebbâh, 2015, s. 37)

Endülüs mushaflarında harflerin temel özellikleri şu şekildedir:

- Endülüs hattı kûfî yazı karakterinin bir kısmını barındırmaktadır.
- Endülüs mushaflarında harflerin şekli kavisli, dikey ve sütunlu yatay çizgide daha incedir. Harflerin bazıları yuvarlak ve kavisli olup diğer bazıları dikeydir. Bu harflerden, 'ل' 'ن' ve kelimenin sonunda gelen 'ى' yarım daire şeklinde yazılarak hat seviyesince devam eder.
- "Kâf" harfi (ق), üstüne bir nokta; "Fe" harfi de (ف) altına bir nokta konmakla belirtilmiştir.
- Kef (ك), Sâd (ص), Dât (ض), Tâ (ط) ve Zâ (ظ) harflerinin üst kısmı, yayılmış yarım daire şeklindedir.
- Dikey harflerden, elif (ا), Lam (ل), Tâ (ط) ve Zâ (ظ) harflerinde kati bir düzlük olmamakla beraber tepelerinde kalın ve koyu bir nokta bulunmaktadır.
- Şîn (س), Yâ (ي), Lâm (ل) ve Nûn (ن), harfleri, kelime sonlarında geniş bir kavisle sola doğru uzatılarak yazılır.

Bu vb. hususlar, Endülüs hattından Mağrib hattına bu şekilde intikal etmiştir. Endülüs hattının mushaflarda; kûfî ve hicâzî hatlarının ise kitapların nesih örneklerinde kullanıldığı görülmektedir. (el-Menûnî, 1991, s. 87) Ayrıca Endülüs'te sözlük ve rical kitaplarında kullanılan hecâ harflerinin tertibinde Doğu İslâm coğrafyasında kullanılan tertibe muhalif olduğu görülmektedir. Buna göre harflerin tertibi (أ ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز ط ظ ك ل م ن ص ض ع غ ف ق س ش ه و لا ى) şeklindedir. (Hârûn, 1998, s. 27)

ENDÜLÜS'TE MUSHAF ÂLİMLERİ VE ESERLERİ

İslam'ın ilk yıllarında hızla gerçekleştirilen fetihler sonrasında özellikle Doğu'dan gelen Müslümanlar, bir kısmı kendi kurdukları, bir kısmı ise köklü bir geçmişe sahip şehirlerde yerleştiler. Bu şehirlerde yaptıkları ilmî faaliyetlerin yanı sıra diğer merkezlere de ilmî birikimlerini taşımak amacıyla seyahatler gerçekleştirdiler. Doğu İslam dünyasından Endülüs'e taşınan eserler, yazdıkları alanlara dair Endülüs'teki çalışmalara bazen temel oluşturmuş, bazen de onları tamamlayıcı mahiyette olmuştur. Bilahare Endülüslü âlimler de özgün eserler vermeye başlamışlardır. (Adıgüzel, 2021, s. 94)

Bu çalışmanın odak noktasını oluşturan âlimler ve eserleri, özellikle Hicrî V. ve VI. yüzyıllarda zirve yapmış olduklarını söyleyebiliriz. Söz konusu âlimler, dönemin önde gelen kıraat üstatları vasıflarına sahip olmalarının yanı sıra, özellikle mushaf imlâsı hususunda kaleme aldıkları eserlerle meşhur olmuşlardır.

Muhammed b. Yûsuf b. Yûsuf b. Ahmed b. Muâz el-Cühenî el-Kurtubî el-Endülüsî

Kurtuba'da doğmuştur. Kıraatleri, *el-Mücteba'l-câmi' fi'l-kırâât* adlı eserin müellifi Abdü'l-Cebbâr b. Ahmed b. Ömer Ebu'l-Kâsım et-Tarsûsî'den (öl. 420/1029) arz yoluyla almıştır. Mısır'da beş yıl kalmış, kıraatleri arz yoluyla Mısır ehlinde almıştır. Ayrıca "yedi kıraat"i Ebû Amr ed-Dânî'ye arz etmiştir. (İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 252) Kaynaklarda, vefat tarihi bilinmemekle beraber 379/990'da doğduğu belirtilirken; bazı kaynaklarda ise doğum tarihi 407/1017 yılı olarak verilmektedir. Diğer yandan Fuat Sezgin, (öl. 2018) *Târîhu't-turâsî'l-'Arabî* adlı eserinde el-Bağdâdî'ye dayanarak müellifin 442'de vefat ettiğini aktarmaktadır. (Sezgin, 1991, s. 170) Yaşadığı dönemde kıraat, mushaf, Arapça ve hesap ilimlerinde hâfız, zâbit ve sika ehli olmuştur. Onun resm-i mushafla ilgili en önemli eseri, *el-Bedî' fi'r-resmî'l-Osmanî fi'l-mesâhifi's-şerîfe*'dir. Eseri tahkik eden Ğânim Kaddûrî, kitabın farklı ülke ve şehirlerde bulunan yazma eserler kütüphanelerinde farklı isimlerle adlandırıldığını söylemektedir. Onun tespitlerine göre, bu eser Bursa Haraççızâde Kütüphanesinde hicrî 723 tarihli, 168/1 nolu koleksiyonda bulunmaktadır. Ayrıca Kâhire'de bulunan Ravdatu Hayrî Kütüphanesinde, *Kitâbü'l-bedî' fi'l-hecâi ve't-tersî'* adıyla bulunduğunu Sezgin'den aktarmaktadır. Ğânim Kaddûrî, yaklaşık on yıl süreyle çeşitli kütüphanelerden diğer nüshalarla ilgili topladığı malumatlardan yola çıkarak, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de 23318 nolu, kenarı tahrip olmuş, mu'tad bir kalemlle yazılmış 248 ile 265 arası varaktan meydana gelen, *Kitâbü'l-bedî' fi'l-hecâ'* adıyla aynı yazma esere rastladığını ifade etmektedir. Aynı şekilde Dimeşk'te bulunan el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, el-Kirâât bölümünde 18/307 nolu bölmede itinasız ve aceleyle yazılmış aynı esere rastladığını söylemektedir. Devamında ise bu eserin Mısır/Tanta'da, el-Mescidu'l-Ahmedî'de bulunan yazma eserler arasında *el-Bedî' fi ma'rifeti mâ rusime fi mushafi Osman b. Affân mine'l-maktu' ve'l-mavsûl* adıyla da müellif'in ismi olmaksızın bulunduğunu kaydederken; Bosna/Sarayova'da Ğâzî Hüsrev Bek Kütüphanesinde *el-Bedî' fi resm mushaf Osman* adıyla 122 nolu koleksiyonda 167-187 arası varaktan müteşekkil halde ve ayrıca Bağdat'ın Mektebetü'l-Methafi'l-İrâkî Müzesinde müellif'i meçhul olmakla birlikte *Risâletun fi resmî'l-mushaf* adıyla bir diğer nüshasının bulunduğu bilgilerini vermektedir. (el-Endelüsî, 2007, s. 7)

Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Tâlib el-Kaysî el-Kayrevânî el-Kurtubî el-Endülüsî

Mısır'da Ebu't-Tayyib İbn Ğalbûn'dan (öl. 389/999) kıraat ahzetmiştir. Bununla birlikte Ebû Adî İbnu'l-İmâm Abdülazîz b. Ali'den Vers'in rivâyetine göre Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'tın kıraatini almıştır. Tefsîr ve nahiv âlimi Ebû Bekir b. Muhammed b. Ali el-Üdfüvvî'nin (öl. 388/998) rahle-i tedrisinde bulunan Mekki b. Ebû Tâlib, tefsir, hadis, kıraat ve mushaf ilimlerinde şöhret sahibi olmuştur. Mushaf ilimleriyle ilgili en önemli eserlerinden *Kitâb hecâü'l-mesâhif*, *Kitâb kasemetu'l-ahzâb*, *Kitâbü'l-ihtilâf fi'r-resmî ve'l-hücceti liküllî ferîk*, *İhtilâfi'l-kurrâ' fi yââti'l-izâfeti ve fi'z-zevâid* ve *Kitâb ihtisâru'l-elifât*'tır. Müellif, 355/966'da Kayrevan'da doğmuş; 435/1044 yılında ise Kurtuba'da vefat etmiştir. (el-Kaysî, 1984, s. 28)

Ebû Amr Osman b. Saîd el-Kurtubî ed-Dânî el-Endülüsî

ed-Dânî, mushaf imlâsı ve ilimleri hususunda tartışmasız önde gelenlerdendir. el-Lebib, "İnsanlardan birçoğu resm-i mushaf konusunda sayısız eser yazmışlardır. Ancak rastladığım bir listede ed-Dânî'ye ait 120 eserin bulunduğunu ve bu eserlerden 11 tanesinin mushaf imlâsı ile ilgili olup hacim yönünden en küçüğünün *el-Mukni'* olduğunu gördüm." demiştir. Diğer yandan el-Harrâz (öl. 899/1494), *el-Mukni'* ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: "O, resm-i mushaf hususunda öyle muhteşem bir kitap ki Kur'ân ilimleriyle ilgilenenlerin birçoğu ona itimat etmiştir." Bu ilimle ilgili birçok eserinin olduğu anlaşılan ed-Dânî'nin en meşhur eserlerinden birkaçı şunlardır: *el-Mukni' fi ma'rifeti mesâhif*

ehli'l-emsâr, Nazmu'l-iktisâd (Manzume), *Risâletun fi'r-resm, el-Hecâ' fî mersûm hutût mesâhifi'l-emsâr, Hülâsatü'l-mukni', el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif, en-Nakt* ve *Muhtasar mersûm el-mesâhif*'dir. Bu eserin aynı zamanda Ebû Amr b. Alâi'l-Basrî'nin (öl.?) mushafının özeti mahiyetinde olduğu ifade edilmektedir. (ed-Dânî, 2010, s. 84)

Ebû Dâvûd Süleyman b. Kâsım b. Necâh el-Emevî

Müellif, aslen Belensiyeli (Valencia) dir. Kıraat derslerini Ebû Amr ed-Dânî'den ahzetmiş, onun önemli talebelerinden biri olmuş ve kitaplarını aktarmıştır. Onu sika olarak değerlendiren İbn Beşkûvâl (öl. 578/1183), fazilet ve dindarlığına işaret etmiştir. Hatta İbn Ebû Dâvûd'un nakt ve zapt hususunda ed-Dânî'den daha maharetli olduğu da ifade edilmektedir. (et-Tenesî, 2008, s. 85) Ebû Dâvûd, birçok eseri olmakla birlikte resm ve zapt ile ilgili en önemli eseri *Kitâbu'n-nakti'l-kebîr'i et-Tebyîn li hecâi't-tenzîl* adlı eserinde, *Kitâbü'l-kebîr* olarak zikretmiştir. Her ne kadar *et-Tenzîl* ve *et-Tebyîn*'i bazıları ayrı ayrı kitaplar olarak zikretmişlerse de her ikisinin aynı kitap olduğu bildirilmektedir. Ayrıca *Hurûfu'l-mu'ceme, el-Hurûfu'l-letî ihtelefet fîhi mesâhifu Osman, Nazmun fi'n-nukat* ve *Kitâb hurûfu'l-mu'cem* adlı eserlerine *Usûlu'z-zapt* adlı kitabında göndermeler yapmaktadır. Diğer eserleri, *Recez fî ilm nakti'l-mesâhif* ve *Muhtasaru't-tebyîn li hicâi't-tenzîl*'dir. En son zikrettiğimiz eser, ilim dünyasında en çok bilinen ve yaygın olanıdır. (b. Ebû Dâvûd, 2002, s. 176)

Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî

Endülüs'ün doğusunda bulunan Belensiye eyaletine bağlı Şâtıbe'de dünyaya gelmiştir. Ayrıca er-Ruaynî nisbesi ile anılması, zevcesinin Yemen'den Mısır'a hicret eden Himyerîlere bağlı Ruayn aşiretine nisbesi sebebiyle olduğu kaydedilmektedir. Doğduğunda görme engelli olan eş-Şâtıbî, Kur'ân-ı Kerim'i hıfzının ardından Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Âs en-Nefzî'den (öl.?) kıraat-ı aşereyi almıştır. Bilhassa kıraat ilmindeki yetkinliği Müslümanlar tarafından kabul gören eş-Şâtıbî, daha önce de zikredildiği gibi, Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Mukni'* adlı eserini *Akîletu etrâbi'l-kasâid fî esne'l-makâsîd* ismiyle manzum şekle getirmiştir. (es-Sehâvî, 2003, s. 20)

ENDÜLÜS TARİHİNDE MUSHAF İSTİNSAHI İLE ÖNE ÇIKAN DİĞER KESİMLER

İslam dünyasında seçkin birçok ilim merkezi kurulduğu gibi, Endülüs'te ilim ve kültür hayatının inşasında önemli bir yere sahip yeni ilim merkezleri oluşmuştur.

Endülüs'te, İslam hâkimiyetinin başlangıcından itibaren artarak devam eden ilmî çalışmaların belli bir olgunluğa ulaşmasıyla birlikte ilk dönemden itibaren özellikle Kur'ân'ın ezberlenmesi ve korunmasının yanında yazılmasına da büyük önem verilmiştir. Şüphesiz bu faaliyetlerin gelişmesinde ve mushaf yazımında halife, sultan, emîr ve vezir gibi devlet erkânının destekleri büyük bir pay sahibi olmuştur. (Adıgüzel, 2021, s. 94)

Endülüs'ün emîr veya halifelerinden bazılarının, mushaf istinsah etmek için özel bir zaman ayırarak bu ameliyeye iştirak ettikleri veya bu faaliyetleri bizzat denetledikleri kaydedilmektedir.

Muvahhidlerin son halifelerinden Ebû Hafs Ömer Murtaza b. es-Seyyid İbrahim b. Yusuf b. Abdülmü'min (öl. 665/1267), Kur'ân'ın tamamını kendi hattıyla 10 ciltten ve her cildi 6 hizipten oluşan sülüs hattıyla "rub'ata'l-Kur'âniyye" denilen orta boy bir mushaf istinsah etmiştir. Ayrıca onun, bazı kayıt, resmî yazışma ve imzalarında nesih hattını da kullandığı bildirilmektedir. Bu durum onun hem Meşrik hem de Mağrib yazısına hâkim olduğunu göstermektedir. (el-Menûnî, 1991, s. 36) Halife Ebû Hafs Ömer Murtaza'nın istinsah ettiği mushafın, kaliteli bir kâğıda siyah kalın kalemle, harfler yayvan bir şekilde Endülüs hattına meyleden Mağrib yazısıyla yazıldığı, şedde, sükûn ve elif-i mevsûle'lerde solgun yeşil; hemze-i kat' ve diğerleri için de solgun sarı renk kullanıldığı nakledilmiştir. Sûre isimleri, kûfi hattıyla dikdörtgen şeklindeki çerçevede, altın çözeltisi ile birlikte kırmızı ve mavi mürekkeple yazılmıştır. Sayfaların kenar boşluklarında altın yaldızlı şekillerle bazı açıklamalar bulunmaktadır. Bununla birlikte kenar boşluklarında sülüs hattıyla kırmızı mürekkep kullanılmış olup, Kur'ân'ın muhtelif kısımlarından tahmis, ta'sir, hiziplerin bölümleri ve secde ayetleri ile birlikte her cüzün sonuna cüz sayısı ve son söz eklenmiş, istinsahın bitiş tarihi, nerede ve kimin tarafından yapıldığı belirtilmiştir. (Kalkaşendî, 1914, s. 151) Ayrıca Rub'ata'l-Kur'âniyye olarak bilinen mushaf mahfazası, Bağdat edebiyatı ıstılahında geçtiği kaydedilen fakat Araplar tarafından pek de bilinmeyen, Abanoz ağacından yapılmış küp şeklinde olup içi bölmelere ayrılan, dışı deri kaplamalı, iki tarafı yuvarlak halkalı bir

sanduka şeklindedir. Özellikle Endülüs ve Mağrib’de istinsah edilen mushaf cüzlerin, yaygın olarak bu sandukaların içinde muhafaza edildiği bildirilmiştir. ¹ (ez-Zebîdî, 1969, s. 34; Serin, 2020, ss. 248-254)

Merînîler devletinin kuruluşunu tamamlayan Sultan Ebû Ya’kûb Yûsuf b. Ya’kûb b. Abdülhak (öl. 685/1286), mükemmel bir işçilikle “rub’a” denilen mushaf kitabetine öncülük etmiş ve kendi istinsah ettiği mushafı Mağrib hacılarıyla 703/1304 yılında Mekke-i Mükerrreme’ye hediye olarak göndermiştir. (Şebbâh, 2015, s. 113) Aynı şekilde el-Merînî sultanlarından Ebu’l-Hasen el-Merînî de (öl. 752/1351) mushaf istinsahında mahir biri olarak bilinirdi. Hatta zamanının çoğunu mushaf yazmakla geçirmiş ve bunu Allah’ın kendisine bahsettiği bir fazilet olarak bilmıştır. Kaynaklarda, Ebu’l-Hasen’in mushafının özellikleriyle ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: Mushafını geniş ve yayvan Endülüs hattı ile yazmıştır. Ceviz kabuğu çözeltisi kullanılan bu yazıda hareke ve medler için kırmızı; sükûn ve şeddeler için mavi veya yeşil; hemze-i kat’ için sarı; elif-i mevsûleler için ise yeşil rengini kullanmıştır. İbn Merzûk (öl. 781/1379), *el-Müsnedü’s-sahîhu’l-hasen* adlı eserinde, Ebu’l-Hasen’in, beş “rub’a” şeklinde yazdığı mushaf nüshalarını kutsal diyarlara hediye olarak gönderdiğini belirtmiştir. Bunlardan birincisini, Mağrib’de (Fas) bulunan Şellâ (Yıldırım, 2024, s. 4094) şehri mescidine; ikincisini Mescid-i Nebevî’ye; üçüncüsünü, Mescid-i Haram’a; dördüncüsünü de Mescid-i Aksâ’ya göndermiştir. Beşincisini ise Kudüs’teki Makam-ı Halil’e göndermek üzere yazmaya başlamış ancak buna ömrü yetmemiştir. Bunun üzerine oğulları, Ebû İnân İbn Fâris (öl. 759/1358) ve Ebû Fâris Abdülazîz (öl. 774/1372), kalan nüshaları tamamlamışlardır. İbn Cüzey’in (öl. 741/1340), Ebû İnân’ın hat sanatında daha mahir olduğuna işaret etmiş olması, Ebû İnân ile Ebû Fâris’in de mushaf istinsahı ve hattı ile ilgilendiklerini göstermektedir. (Tilimsânî, 1981, s. 475)

Fas (Mağrib)’ta 1471-1554 yıllarında hüküm süren Benî Vattâs sultanlarından dördüncüsü Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Abdullah (öl. 961/1553), bir rub’a mushaf yazmıştır. Kendi döneminde hat sanatında öyle mahirdi ki tarihçiler, onu halife Muktedir Billâh (öl. 320/932) döneminde yaşamış ve aklâm-ı sittenin teşekkülünde önemli rol oynamış İbn Mukle (öl. 328/940) ile kıyaslamışlardır. (el-Menûnî, 1969, s. 76) Bu arada sultan eşleri ve kızlarının da mushaf yazıcılığı yaptıklarını ayrıca zikretmek gerekmektedir. Örneğin Muhammed eş-Şeyh es-Sa’dî’nin (öl. 967/1560) kızı prenses Meryem es-Sa’diyyete (öl.?) bir mushaf yazmıştır. Gelen aktarımlara göre bu mushafın özellikleri arasında, Mağrib hattıyla yazılmış, mürekkebi ise koyu olmayan mat görünümlü sert bir kâğıt kullanıldığı belirtilmiştir. Yazıda zapt usulleri, çeşitli renklerden müteşekkil olup med, hareke ve hazf alametleri yeşil, şedde ve sükûnlar için yeşil ve mavi; hemze-i kat’ ve diğerleri için de sarı renk kullanılmıştır. Elif-i mevsûle’ler, bazen yeşil bazen de siyah renkle yazılmıştır. (el-Menûnî, 1969, ss. 28-29) İmam el-Hebtî’nin, (öl. 930/1523) kullandığı vakıf alametleri (Salihoğlu, 2023, s. 327) için solgun yeşil rengi kullanılmıştır. Ayrıca mushaf bölümlenerek, sure başlıkları, secde ayetleri, ahmâs/beşte birlikler, a’sâr/onda birlikler ve Ramazan ayının günleri sayısına göre cüzlere ayrılmıştır. Bu bölümlendirmeler, mushafın kenar boşluklarına paralel gelecek şekilde açıklanmıştır. Sure isimleri küfî hatla yazılırken, Fâtiha suresinin ismini ayrıca sülüs hattıyla yazıldığı kaydedilmiştir. (el-Menûnî, 1969, s. 45)

Endülüs havzasında tarih boyunca hattatlık işini sanat veya meslek olarak yapan birçok verrâk (yazıcı) ve müzehhib yetişmiş, bunlardan bazıları sadece mushaf istinsah ederek ve süsleyerek öne çıkmıştır. Merînîler, Vattâsîler ve Muvahhidler döneminde, Endülüs’ten Mağrib ve Kuzey Afrika’ya göç eden bir grup mushaf hattatı, dönemin sultanları ve devlet ricali tarafından himaye görmüş ve ilgi çekmiştir. İbn Haldûn, mushafın tezyini ve yüceltilmesi ile ilgili olarak özellikle Ebu’l-Hasen el-Merînî’yi, verrâk ve müzehhibleri toplayıp ve bir araya getiren bir sultan olarak zikretmiştir. (İbn Haldûn, 2004, s. 234) Bu sanat Merînîler döneminde zirveye ulaşmış, ancak kaynaklarda bu alanda yetişmiş çok sayıda şahsiyetten sadece bir kısmına değinilmiştir. Özellikle Endülüs kökenli olup daha sonra Mağrib’e yerleşen ve mushaf yazma sanatında ün salmış bazı isimler dikkat çekmektedir.

İbnu’s-Şeyh Süleyman b. Muhammed el-Kurtubî (öl. 440/1039) ömrünü mushaf yazmakla geçirmiş ve geçimini bundan sağlamıştır. (Ka’bî, 2018, s. 122) Ebû İshâk İbrahim b. Futûh b. Mekhûl el-İşbilî, Fâs şehrini yurt edinmiş ve orada mushafları zapt etmiş ve 570/1173’te vefat etmiştir. İbn Tahmîs

¹ Osmanlı döneminde 16. yüzyıldan itibaren buna benzer Mushaf ve cüz mahfazası kullanılmıştır. (Tsm, nr, 17/348)

el-Fâsî ismi ile bilinen Abdullah b. Harîz'in (öl. 607/1212) ise mushafları güzel bir hatla yazdığı ve bunları muhtaç olanlara hediye ettiği ifade edilmiştir. (Miknâsî, 1973, s. 163)

Mushaf hattıyla meşhur olan ve İbn Ğattûs lakabıyla bilinen Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Müferric b. Sehl el-Ensârî el-Belensî'ye (öl. 610/1213) dair kaynaklarda geniş bilgiler yer almaktadır. İbn Ğattûs, mushaf hattatlığı mesleğini babasından devralmış ve daha sonra kardeşi ile birlikte bu mesleğe devam etmiştir. Zamanında mushaf hattatlığıyla meşhur olan İbn Ğattûs'un bin adet mushaf yazdığı ve bu sebeple kendisine "en-Nâsîh" denildiği aktarılmıştır. es-Safedî (öl. 764/1363), İbn Ğattûs'un güzel hatla yazdığı mushafları gördüğünü ifade etmiş, bu mushaflarda, harekelere kırmızı; cezm ve şeddelere lacivert, meksûr hemzelere yeşil; meftûh hemzelere ise sarı mürekkep kullandığını belirtmiştir. Ayrıca kullandığı divitin içine misk de karıştırdığı ifade edilmektedir. Bundan dolayı melik ve vezirlerin, onun yazdığı mushafları almak için yarıştıkları nakledilmiştir. Ayrıca dikkat çeken diğer bir husus ise, yazdığı mushafları kimseye hibe etmeyip 200 dinar karşılığında satmasıdır. (es-Safedî, 2000, s. 351)

İbn Ğattûs'un mushaflarında, sertlikten yumuşaklığa ve Kayrevan yazısından Endülüs yazısına kayan bir tekâmül görülmektedir. (el-Menûnî, 1969, s. 5) Onun mushaf yazıcılığındaki şöhreti Doğuda dahi yayılmıştır. İbn Ğattûs'un, işini ne denli sağlam yaptığına dair çarpıcı bir olay kaydedilmiştir: Uzak diyardan bir şahsa sattığı mushafta yazım hatası olduğunu fark edince günlerce süren yolculuğa çıkarak o şehre gitmiş, mushaf sattığı kişiyi bulmuş ve yanlışlarını bizzat düzeltmiştir. (el-Merâkişî, 1973, s. 302) Yine mushaf yazıcılarından olan Muhammed b. İbrahim el-Bahâî el-Mehrî el-İşbilî, (öl. 612/1216) Marakeş'e yerleşmiş ve Abdullah el-Usûlî künyesiyle bilinmiştir. Kendisi zapt (noktalama ve harekeleme) konusunda usta bir mushaf yazıcısıydı. (el-Merâkişî, 1973, s. 396) Muhammed b. Muhammed b. Yahya b. Haşîn el-Endülüsi eş-Şakrî (öl. 630/1232) de önemli mushaf yazıcıları arasındadır. İbnü'l-Abbâr onun hakkında "Zamanında, hüsn-i hatta vukufiyeti ile mushafları nakt ve resm hususunda ona denk gelecek kimse bulunmamıştır." demektedir. (el-Menûnî, 1969, s. 6) Anlaşıldığı kadarıyla bu meslekten epeyce insan geçimini sağlamış ve hak ettiklerinden fazlasını kazanmıştır. Bu durum, ilim ehli için yüksek bir motivasyon sağlayarak eserlerinin neshini artırmıştır.

Tarih içerisinde Endülüs'te yazılmış altı adet mushafın daha sonra Fas'a getirilerek oradaki kütüphanelerde muhafaza altına alındığı belirtilmektedir. Bunların yazılış tarihleri ve buldukları yerler şu şekildedir:

- **Belensiye (Valencia) Mushafı:** 559/1164'te, ince ceylan derisi üzerine yazılmış olup, Mağrib İslâm Enstitüsü'nde 3595 numaralı bölmede korunmaktadır.
- **Rabat Kraliyet Kütüphanesi Mushafı:** 573/1178'de, ince kâğıt üzerine yazılmış olup, 3593 numaralı bölmede yer almaktadır.
- **Rabat Halk Kütüphanesi Mushafı:** 598/1202 tarihli, ince kâğıt üzerine yazılmış mushaf, 934 numaralı bölmede bulunmaktadır.
- **Mâleka (Malaga) Mushafı:** 602/1223'te rub'a şeklinde, 20 cüzden oluşmaktadır. Marakeş İbn Yûsuf Kütüphanesi'nde 430 numaralı bölmede muhafaza edilmektedir.
- **İşbiliye (Sevilla) Mushafı:** 632/1235'te, ince varak üzerine yazılmış 20 cüzden oluşan bir rub'anın sadece 16. cüzü Marakeş İbn Yûsuf Kütüphanesinde 430 numaralı bölmede bulunmaktadır.
- **Muhtemel Endülüs Mushafı:** Kuvvetle muhtemel 632/1235'te Endülüs'te yazılmış, 10 cüzden oluşan bir rub'adan sekiz cüzü kapsayan bir mushaf, Marakeş İbn Yûsuf Kütüphanesinde 431 numaralı bölmede bulunmaktadır. (el-Menûnî, 1969, s. 12)

SONUÇ

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde mushaf istinsah faaliyetleri tamamlanmış ve sonrasında o dönemin ileri gelen şehirlerine gönderilmiştir. Bu mushaflar özel mekânlarda son derece titiz bir biçimde muhafaza edilmiştir. Daha sonra Emevî döneminden itibaren yeni mushafların yazımı Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafları doğrultusunda gerçekleştirilerek çeşitli bölgelere gönderilmiştir.

Dolayısıyla Hz. Osman mushafları, mushaf kitabet geleneğindeki ana kaynaklar olarak kabul edilmiştir. Fakat daha sonra İslam toplumlarında yaşanan ihtilaflar bu mushafların farklı ülke ve kişilere intikal etmesine neden olmuştur. Sözelimi Hz. Osman'ın istinsah sonrasında yanında bıraktığı ve şehit edildiği anda okumakta olduğu ifade edilen İmam mushafın, daha sonra farklı bölgelere intikal ettiği iddiaları gündeme gelmiştir. Bu iddialar arasında, Emevîler döneminde Müslümanların Batı'ya yaptıkları fetihler sırasında Şam mushafı ile birlikte İmam mushafın bir kısmını yanlarında bulundurdukları ifade edilmektedir. Bu mushafların özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs'e intikali sonrasında, coğrafi yönden mümbit imkânları, âlimlere ve ilmî etkinliklere sağladığı fırsatlar vesilesiyle kıraat ilmiyle birlikte mushaf çalışmalarında, Endülüs'ün doğrudan katkısı olmuştur. Bu durum, başta Kuzey Afrika olmak üzere Endülüs'ü yoğun tedarik ve telif faaliyetleri ortamına dâhil etmiştir.

Endülüs'te kıraat ve mushaf kültürü, ilkin İmam Nâfi'den kıraat ahzeden el-Ğâzî İbnü'l-Kays ile gündeme gelip tanımlanmaya başlanmış ve bu coğrafyada sistemleşerek öğretimi yaygınlaştırmıştır. Endülüs'te, Muhammed b. Yûsuf el-Cühenî, Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Amr ed-Dânî gibi âlimlerin ortaya koydukları eserler, geçmişten günümüze değin rağbet bulmuş ve okunmuştur. Dolayısıyla bu eserler, döneminin önemli kazanımları olmaları ve günümüzde hâlâ okutulup ezberlenmeleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu bağlamda bu müktesebatın, sadece kendi coğrafyasını değil diğer bölgeleri de beslediği sonucuna varılmıştır.

İslamiyet'in Kuzey Afrika'da yayılmasından itibaren bölgede Arap yazısına büyük önem verilmiştir. Bu da Kur'ân'ı Kerîm'in korunmasında en önemli unsurun yazı olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Doğu'dan alınan kûfî yazı, öncelikle Kayrevan'da gelişip daha sonra Endülüs'e intikal etmiştir. İlerleyen zamanlarda asıl kûfî yazıdan biraz değişiklik arz eden Mağrib kûfisi seçilerek farklı bir yazı çeşidi türemiş ve asıl kûfî hattın yerini aldığı anlaşılmıştır.

Mushaf yazımının ilerleme kaydetmesinde en büyük katkıyı, dönemin sultan, vezir ve devlet erkânı yapmıştır. Aynı zamanda gerek Mağrib gerekse Endülüs'te birçok mushaf müstensihî, verrâk ve hattat yetişmiş ve birçok mushaf istinsah edilmiştir. Bunu meslek hâline getiren müstensihlerin biyografileri ve diğer eserleri hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak şunu biliyoruz ki tarih içerisinde Mağrib ve Endülüs bölgelerinde mushaf yazan insanlar hayatları boyunca mushafları en güzel ve eksiksiz bir şekilde istinsah gayreti içinde olmuşlardır.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, C. E. (2021). Endülüs'te İlim, Âlim ve Ulema. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 24(98), 94. https://isamveri.org/pdforg/D01737/2021_98/2021_98_ADIGUZELC.pdf

Akaslan, Y. (2019). Endülüs'ün Kıraat İlmindeki Yeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19(1), 132.

Alparslan, A. (2009). *İslam Yazıları Hat ve Tezhip Sanatı*.

Âlûsî, Ş. M. (2016). *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. (1-29). Thk. es-Seyyid Mahmûd Şükrî Âlûsî. *İdâretü't-Tibâati'l-Munîrati*.

Amârî, S. b. A. (2023). Ekvâl Atâ' b. Yezîd el-Horasânî fi'r-resmî'l-Osmânî. *Mecelletu Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtibî li'd-Dirâsât el-Kur'âniyye*, 119-178.

b. Ebû Dâvûd, A. b. S. (2002). *Kitâbü'l-mesâhif*. (1-5). Thk. Muhibbuddîn Abdüssübhân. *Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî*.

bi Uyûn, S. M. (2009). Kitâbetü'l-mesâhif fi'l-Endelüs. *Mecelletü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, 7(4), 144-145.

Cankurt, F. (2023). Tefsir Mukaddimelerinde Mushaf Tarihi Olgusu. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 9(2), 1311-1336. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1356344>

Çetin, M. N. (1992). "Basît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 5, s. 106). TDV Yayınları.

Derveze, M. İ. (2000). *et-Tefsîru'l-hadîs tertîbu's-suvar hasebi'n-nüzûl*. (1-5). *Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî*.

- Ebû Dâvud, S. b. N. (2000). *Muhtasaru't-tebyîn li hecâi't-tenzîl*. (1-5). Thk. Ahmed b. Muhammed Muammer Şarşâl. Mecmeu'l-Melik Fehd li't-Tibâati'l-Mushafi'ş-Şerîf.
- ed-Dânî, E. A. b. O. (2010). *el-Mukni' fî ma'rifeti mesâhif ehli'l-emsâr*. Thk. Nûratu binti Hasan b. Fahd el-Humeyyed. Dâru't-Tedmûriyye.
- ed-Dânî, E. A. O. b. S. (1997). *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*. Thk. İzzet Hasan. Dâru'l-Fikr el-Muâsir.
- el-Endelüsî, İ. M. el-Cühenî. (2007). *Kitâbü'l-bedî' fî ma'rifeti mâ rusime fî mushaf Osman*. Thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Dâr Ammâr.
- el-Enderâbî, A. b. E. Ö. (1985). *Kırâât kurrâi'l-ma'rûfîn bi rivâyeti'l-meşhûrîn*. Thk. Ahmed Nâsîf el-Cenâbi. Müessesetu'r-Risâle.
- el-Ensârî, E. A. M. b. M. b. A. (1973). *ez-Zeyl ve't-tekmile*. (1-7). Thk. İhsân Abbâs. Dâru's-Sekâfe.
- el-Ferrâ, E. Z. Y. b. Z. (1983). *Meâni'l-Kur'ân*. (1-3). Thk. Ahmed Yûsuf Necâtî. Âlemu'l-Kutub.
- el-Hamed, Ğ. K. (1982). *Dirâsetun târîhiyyetun lügaviyyetun*. Dâr Ammâr.
- el-Kaysî, E. M. M. b. E. T. (1984). *el-Kesf 'an vücûhi'l-kirâati's-seb'i ve ilelihâ ve hiccihâ*. Thk. Muhyiddin Ramazan. Müessesetu'r-Risâle.
- el-Lebîb, E. B. A. (2011). *ed-Durru's-sakîletu fî şerh ebyâti'l-akîle*. Thk. Abdulâlî Ayte Za'bûl. Dâru'l-Ma'rife.
- el-Menûnî, M. (1969). *Târîhu'l-mushafi'ş-şerîf bi'l-mağrib*. Mektebetü'l-Cündî.
- el-Menûnî, M. (1991). *Târîhu'l-virâkati'l-Mağribiyye*. Menşûrâtu Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye.
- el-Merâkişî, E. A. M. b. M. A. el-Ensârî el-Evsî. (1973). *ez-Zeyl ve't-tekmile li kitâbi'l-mevsûl ve's-sila*. Thk. İhsân Abbâs. Dâru's-Sekâfe.
- es-Safedî, S. H. b. A. (2000). *el-Vâfi bi'l-vefâyât*. (1-31). Thk. Ahmed el-Arnaût & Türkî Mustafa. Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- es-Sebtî, K. İ. b. M. b. İ. (1983). *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâm mezhebi Mâlik*. (1-8). Thk. Muhammed b. Tâvît et-Tancî. Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûnü'l-İslâmiyye.
- es-Sehâvî, A. E.-H. A. b. M. (2003). *el-Vesîletu ilâ keşfi'l-akîle*. Thk. Muhammed el-İdrîsî et-Tâhirî. Mektebetu'r-Rüşd.
- es-Semhûdî, Ş. b. A. A. H. (2001). *Vefâ'u'l-vefâ bi ahbâri dâru'l-Mustafa*. (1-2). Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamit. Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye.
- et-Tenesî, E. A. b. M. b. A. (2008). *et-Tirâz fî şerh zapti'l-Harrâz*. Thk. Ahmed b. Ahmed Şarşâl. Mecmeu'l-Melik Fehd.
- ez-Zebîdî, es-S. M. el-Hüseyn. (1969). *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. (1-37). Thk. Mustafa Hicâzî. Matbaatu Hükûmeti Küveyt.
- ez-Zehabî, Ş. E. A. M. b. A. O. (1995). *Ma'rifetu'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*. (1-2). Thk. Tayyar Altıkulaç.
- ez-Zürkânî, M. A. (1995). *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. (1-2). Thk. Feyyâz Ahmed ez-Zemerli. Dâru'l-Kütubi'l-'Arabi.
- Fârûkî, İ. R., Fârûkî, L. L., & Lulu, A. (1998). *Atlasu'l-hadâratü'l-İslâmiyye*. Mektebetü'l-Abikân.
- Hamdân, Ö. (2017). *el-Manzûmatu'r-râiyyetu fî'r-resmî'l-mushaf li'ş-şâtibiyyeti ve şurûhihe. Mecelletu Ma'hedi'd-Dirâsât eş-Şarkîyyeti li'l-Ebâi'd-Dûmanikân., 32.*

Hamdân, Ö. Y. A. (2006). Meşrûu'l-mesâhif es-sânî fi'l-asri'l-Emevî. *Mecelletü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*,

Hamdân, Ö. Y. A. (2008). *Îlâm ehlu'l-besâir bimâ evredehu İbnu'l-Cezerî mine'l-kunûzi ve'z-zehâir*. el-Câmi'atu'l-Hurra,

Harûf, M. F. (2015). *el-Müntekâ min tevcîhu'l-kirâati'l-aşri*. Dâru'l-Beyrûti.

Hârûn, A. M. (1998). *Tahkîkû'n-nüsûsi ve neşruhe*. Mektebetü'l-Hâncî.

Hasan, S. İ. (2001). *el-Kitâbetü'l-Arabiyyeti mine'n-nukûşi ile'l-kitâbi'l-mahtût*. Dâru'l-Faysalû's-Sekâfiyyeti.

Hedeb, M. binti A. M. (2023). Hakem b. İmrân ve cuhûduhu fi resmi'l-mushaf ve naktihi. *Mecelletu'l-Ulûmu's-Şer'iyye*, 1(67), 502.

Himîtu, A. (2000). *Mu'cemu müellefât el-Hâfız Ebû Amr ed-Dânî*. el-Cem'iyyetu'l-Mağribiyye Esâtizetu't-Terbiyyeti'l-İslâmiyye,

Humeydî, M. E. N. (2008). *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülâti'l-Endelüs*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf & Muhammed Beşşâr Avvâd. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

İbn Atiyye, E. M. A. (2015). *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*. (1-10). Thk. Heyet. Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye.

İbn Haldûn, A. b. M. b. M. (2004). *Mukaddimetu İbn Haldûn*. (1-2). Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dâru'l-Belhî.

İbnu'l-Abbâr, E. A. M. b. A. el-Kudâî. (2011). *et-Tekmiletu li kitâb es-silati*. (C. 1-6). Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

İbnu'l-Faradî, E.-V. A. b. M. b. Y. b. N. el-Ezdî. (1989). *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*. (1-5). Thk. İbrahim el-Ebyârî. Dâru'l-Kutubi'l-Lübnânî.

İbnü'l-Cezerî, M. b. M. (2006). *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*. (1-2). Thk. C Bercestreasser. Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye,

İbnü'n-Nedîm. (t.y.). *el-Fihrist*. Dâru'l-Ma'rife.

İnân, M. A. (1997). *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. Mektebetü'l-Hâncî.

İsâ, M. A. (1982). *Târîhu't-tâlim fi'l-Endelus*.

Ka'bî, A. A. Ş. (2018). en-Nâsihûne fi Kurtuba mine'l-fethi hattâ nihâyeti'l-hilâfeti (92-422/VII/1031). *Mecelletü Külliyyetü't-Terbiyyeti İbn Rüşd li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye Câmiatu Bağdâd*, 25, 122.

Kalkaşendî, E.-A. A. (1914). *Subhu'l-a'sâ*. (1-15). Dâru'l-Kütubi'l-Hidiviyye Tab'atü'l-Emîriyye.

Kâtib, A. b. E. Y. b. C. b. V. (1964). *Târîhu'l-Ya'kûbî*. (1-2). Thk. Muhammed Sâdık Bahru'l-Ulûm. Mektebetü'l-Hayderiyyeti ve Matbaatuha.

Maşalı, M. E. (2015). *Kur'ân'ın Metin Yapısı*. Otto Yayınları.

Maşalı, M. E. (2020). "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 242-248). TDV Yayınları.

Miknâsî, A. İ.-K. (1973). *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-a'lâmi medîneti Fâs*. Dâru'l-Mansûr li't-Tibâati ve'l-Verâkati.

Ravaşdeh, Z. (2023). Osman b. Affan Mushafı ve Fas-Endülüs Mushaf Yazım Geleneğine Etkisi. *Muş Alpaslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 157-174. <https://doi.org/10.47145/dinbil.1370801>

Salihoğlu, A. (2023). Mağrib ve Kuzey Afrika Mushaflarında Takip Edilen İmam el-Hebtî'nin (ö. 930/1523) Vakıf Sistemi ve Vakf- İbtida İlimindeki Yeri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54, 327.

Sâlim, S. es-S. A. (2010). *Edvâ' alâ mushaf Osman b. Affân ve rihletuhu Şarken ve Ğarben*. Müessesetu Şebâbi'l-Câmia.

Serin, M. (2020). "Mushaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 248-254). TDV Yayınları.

Sezgin, F. (1991). *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. (A. M.-S. Abdurrahim, Ed.; 1-10). A. M.-S. Abdurrahim, Ed. Vizâretu't-Ta'lîm.

Şebbâh, M. (2015). *İnâyetu ehli'l-Endelus bi'l-mushafi's-şerîf mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ sukût Ğirnâta*. Küllüyeti'l-Ulûmu'l-İslâmiyye.

Temîmî, H. C. (2015). el-Ğâzî b. Kays el-Endelusî ve ekvâluhu fi'r-resmî'l-Osmânî. *İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmiyyi el-Câmiatu'l-Ürdüniyye*, 2(42), 656.

Tilimsânî, A. b. M. (2011). *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelus er-ratîb*. (1-11). Thk. İhsân Abbâs. Dâr Sadr.

Tilimsânî, M. b. M. (1981). *el-Müsnedü's-sahîhu'l-hasen fî meâsir ve mehâsin mevlânâ Ebi'l-Hasen*. Thk. Mâriya Hisus Bagyera. eŞ-Şirketu'l-Vataniyye li'n-Neşri ve't-Tevzi'.

Yener, M. (2024). Asr-ı Saâdet'ten Hicrî Sekizinci Asra Kadar Yemen Bölgesinde Kıraat İlminin Durumu. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44, 97-123. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.1513006>

Yıldırım, M. (2024). Fas'ta Müslüman Fetihlerinden sonra Kurulan Şehirler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(6), 4097.

Yılmaz, A. (2012). Endülüs ve Mağrib'te Kufi Hattının Tarihi Gelişimi. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 29, 124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2582/33232>